

Предраг Миодраг

ПОМЕН ЧАСНОГА КРСТА И НЕБЕСКИХ СИЛА У СТАРИМ СРПСКИМ РУКОПИСИМА И НЕКЕ ИКОНОГРАФСКЕ ПАРАЛЕЛЕ

Најстарији српски литургијски рукописи задржали су изворну древну византијску формулу помињања Часнога Крста и бесплотних сила на проскомидији, на трећој просфори; једнако као и у ходатајственој, посредничкој молитви после освећења дарова на Литургији; на литији великог вечерња, и у литијским молитвама *Како треба излазити с крстовима*.

Нема сумње да је помињање Часнога Крста настало у Јерусалиму, што сведоче и грчки рукописи настали под утицајем јерусалимског богослужбеног поретка и типика, с једне, и иконографске и рељефне представе од најранијих времена, с друге стране. Од времена светог цара Константина, који је у Јерусалиму, на месту Гроба Господњег, подигао величанствену базилику, па до њеног разрушења 614. године, посебно свечано су вршене религиозне процесије и литије (крсни ход). У литијама се ишло на поједине празнике на Сион, Маслинову гору, Голготу, у цркву Васкрсења и Гроба Господњег.¹ Касније ће овај обичај преузети и Цариград, у коме ће се посебно развити извесни облици богослужбене праксе, карактеристични за престони царски град и његову саборну цркву — Свету Софију.

Цар Константин је знак Часнога Крста поставио на државну заставу, царску круну и узео га за символ царске породице; он је установио и „посебан тип крста — *срх gemmata*, то јест драгим камењем украшен крст који је поставио у цркви на Голготи, а он је симболизовао тријумф хришћанства“.²

¹ А. А. Дмитријевский, *Древнейшие патриаршие Типиконы иерусалимский (свято-гробский) и константинопольский (Великой церкви)*, Труды Киевской Духовной Академии, 1901, январь, с. 34–86.

² Д. Миловановић, *Крстови (од 5. века до 1993. године). Типологија и историјско-символски развој збирке крстова Музеја примењене уметности из Београда*, Београд 1993, 11. Збирка садржи око 350 различитих крстова који су представљени у овом каталогу.

Треба подсетити и на посебне празнике посвећене Часноме Крсту — Крстовдан или Воздвижење и трећу недељу великог поста — крстопоклону, посвећену поклоњењу Часноме Крсту, такође из јерусалимског наслеђа. Осим тога, Јерусалимски типик је утицао и на формирање Октоиха, у коме на недељном јутрењу канон Крсту следи одмах из васкрсног канона, а испред канона Богородици.

Хацилук у Свету земљу још од најранијих векова, према сведочанству Етерије из IV века, завршавао се у Јерусалиму проласком путем Христовог ношења Крста (*Via Dolorosa* = крсни пут) и поклоњењем местима мучења: Голготи, Гробу Господњем и цркви Васкрсења. Крст је био инструмент Христове победе и остаће њен вечни символ.³

*

Позната је композиција Поклоњење Крсту у апсиди цркве Гроба Господњег у Јерусалиму, коју М. Живоиновић назива *Обожавањем крста*.⁴ Готово иста представа Крста са два анђела сачувана је на сребрном византијском (сиријском) тањиру из VI века, који се чува у Ермитажу под каталожним бројем 209, а руски историчари уметности ту представу називају *Слава Крста* или *Похвала Крсту*.⁵ У свесном враћању на старе узор Јустинијанове епохе, скулптори од IX до XI века понављаће ту представу, па ће се она тако наћи исклесана и на парапетној плочи у цркви Светог Томе у Кутима код Херцег Новог.⁶

У минијатурама ситне камене пластике које се чувају у Државном историјском музеју у Москви налази се неколико представа Гроба Господњег из XII и XIII века. На лицу прве иконице представљени су литургичари свети Василије Велики и Јован Златоусти, а у средини свети Никола, док је на полеђини поменута представа, са поклоњењем Гробу у доњој и поклоњењем два анђела Крсту у горњој зони, док је на другој иконици представљено Распеће, а на полеђини Гроб Господњи.⁷

Поклоњење крсту је омиљен и чест мотив у декоративној пластици ранохришћанског периода, мотив који је неретко заузимао место и на пара-

³ D. Bahat, M. Dubois, H. Natour, *Jerusalem in time and eternity*, Edizioni Seat, Milano 1988, 164.

⁴ Ј. Максимовић, *Јустинијански модели у скулптури од IX до XI века*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 164, нап. 5.

⁵ *Искусство Византије у собранима СССР*, 1, Каталог изложбе, Москва 1977, с.113, бр. 154.

⁶ Ј. Максимовић, нав. дело, 164.

⁷ Т. В. Николаева, *Древнерусская мелкая пластика, XI–XVI веков*, Москва 1968, бројеви 8, 9, 10, 11, 14.

петним плочама олтарских преграда. Сведеност теме почива „у плитком рељефу два јагњета како обожавају крст“⁸ (= поклоњење Крсту). Најлепше примере са тим мотивом настале на јужнословенским просторима И. Николајевић види у једном рељефу са Ластова, у надвратнику базилике у Салони, на саркофагу из Каптел Лукшића код Сплита,⁹ затим на олтарској прегради из Дабровине.¹⁰

*

Часни Крст је био особито поштован и у средњовековној Србији. Сачувани су и посебни крстови светога Симеона (Крст и потписаније) и светога Саве (на печату Карејског типика). У манастиру Високи Дечани чува се велики дрвени крст цара Душана, а на Светој Гори, на прилазу Хиландару, очуван је такође крст цара Душана.

О дубоко укорењеном поштовању светих арханђела код Срба сведочи и чињеница да је то била слава Немањића и да су им они често посвећивали своје задужбине. Једна од најстаријих Немањиних задужбина у Стону на Превлаци посвећена је светом арханђелу Михаилу. Највећи српски задужбинар свети краљ Милутин око 1315. године подиже цркву Светих арханђела у Јерусалиму. Средином XIV века у Хиландару је подигнута црква Светих арханђела, а цар Душан своју највећу и најзначајнију задужбину, и уједно своју гробну цркву, манастир код Призрена — посвећује светим арханђелима.

Арханђели Михаило и Гаврило омиљен су мотив српског средњовековног живописа распоређиваног око врата или у вратима. Као представници небеских сила и чувари Цркве Божије они се сликају при улазу у храм, као чувари врата и чувари града.¹¹ Понекад се на том месту сликају свети апостоли јер су они утврдили Цркву; најчешће су то свети апостоли Петар и Павле који представљају Цркву и синагогу.

Поред светих арханђела, као сталан украс на вратима појављује се орнаментисан крст са криптограмима, „обично осмокраки крст на степеницама (симболу Голготе)“.¹²

У хиландарској саборној цркви заступљена су оба мотива — крст и арханђели: на западном зиду поред улазних врата насликани су с десне стра-

⁸ И. Николајевић, *Олтарска преграда у Дабровини*, ЗРВИ, књ. XII, Београд 1970, 92.

⁹ Исто, 92, 97–98; сл. 7, 8 и 9.

¹⁰ Исто, 91–112.

¹¹ В. Ј. Ђурић, *Портрети на каиџи Свуденице*, Зборник радова Светозара Радојчића, Београд 1969, 111.

¹² С. Радојчић, *Портрети младића на довратнику у српском сликарству XV века*. Одабрани чланци и расправе 1933–1978, Београд 1982, 241–242.

не арханђели Михаило и Гаврило, а с леве свети цар Константин и царица Јелена са Часним Крстом Господњим. Поред њих су представљени апостоли Петар (до арханђела) и Павле (поред Крста). Осим тога, у хиландарској цркви сачуван је један број литијских икона, са којима се ишло у крсне литије, обично до Светог Василија на обали. То су: Попска икона Богородице, са празничном иконом Ваведења на полеђини, икона Сабора светих анђела и арханђела, која на полеђини има скицу и недовршену икону светих ктитора хиландарских, икона светог Георгија, икона Богородице Црквењачке и друге.

Тему крста на вратима од V века у хришћанској уметности Светозар Радојчић разрешава као „новозаветни симбол старозаветног знака“, заснован на Другој књизи Мојсијевој (Изл 12 7).¹³ Крв пасхалног јагњета којом су се кропили „оба довртка и горњи праг“ за папу Лава из V века представља праобраз спасоносног знака крсног и Пасхе Господње,¹⁴ чиме се уједно ставља знак једнакости између Христа Јагњета као символа и испуњења жртвовања.

Постоји још један старозаветни праобраз крста који даје свети Јован Златоусти у беседи на празник Воздвижења Часног Крста. Светитељ га заштива на речима Јовановог Јеванђеља: „И као што Мојсије подиже змију у пустињи, тако треба да се подигне Син човјечији, да сваки који у Њега вјерује не погине, него да има живот вјечни“ (Јн 3 14–15). Праобраз бронзане змије коју Мојсије подиже у пустињи односи се на распеће Господње и крсну смрт Његову.

Чинопоследовање празника Воздвижења Часног Крста у словенске цркве стигло је преко богослужбене праксе Велике Цркве константинопољске. Према руском требнику из XI века, овај чин воздвижења у новгородској Светој Софији обављан је према Уставу Велике Цркве цариградске.¹⁵ Сам чин подизања Крста и осењивања верника обављао је у Великој Цркви патријарх, а у Новгороду епископ Антоније.¹⁶ Поредак поклоњења, према опису М. Лисицина, исти је у новгородској и цариградској Светој Софији: „Свети Крст се полаже на свету трапезу, после чега светитељ (епископ) чита молитву входа и чини три велика поклона. Светитељ потом, попевши се на амвон и помоливши се, узима из олтара свети Крст, који придржавају два најстарија свештенослужитеља, и врши воздвижење = подизање.“¹⁷

Описана сцена подизања Часног Крста представљена је и на једној минијатури рукописног грчког јеванђелског лекционара (Codex 2) из XII века,

¹³ Исто, 243.

¹⁴ Наведено према С. Радојчићу.

¹⁵ М. Лисицин, *Первоначальный славяно-русский Типикон*, СПб, 1911, с.120.

¹⁶ Исто, нап. 137.

¹⁷ Исто, 123.

из Пантелејмонског манастира на Светој Гори.¹⁸ У центру представе приказан је архиепископ (изгледа свети Јован Златоусти!) на амвону, окренут на десну страну, окружен ђаконима; обема рукама подиже Часни Крст са васкрсењем.

Према Типику Велике Цркве, Дрезден бр. 104, на крају јутрења и литургије на Крстовдан вршен је обред благосиљања верника Крстом.¹⁹

*

За нашу тему — помен Крста и бестелесних сила у ликовној и рукописној традицији биће корисно кратко се осврнути на неке примере из Грузије.

За разлику од Јерменске Цркве, где је превладало монофизитско учење, Православна грузијска Црква још од X века прати одлуке о богослужењу Цариградске патријаршије и усваја обрасце византијске и цариградске хришћанске уметности.²⁰

Међу иконографским темама карактеристичним за грузијско зидно сликарство XII–XIII века интересантне су оне у којима долази до измене иконографског програма и одступања од константинопољског узора. Тако у Икорти, Вардзију, Кинцвисију, Тимотесубани и на још неким местима долази до промена у ликовном програму апсиде и западног зида.²¹ У шкољки олтарске апсиде јавља се Христово Вазнесење (Натлис-Мцемели) и Богородица на престолу (Бертубани); на своду Вазнесење Крста (Бертубани) и Крст у куполи са представом Деизиса (Тимотесубани).²² Вазнесење Христово, као карактеристична композиција рановизантијског куполног живописа, у Грузији се понекад изображава у његовој симболичној верзији — као Вазнесење Крста.²³

Још један интересантан пример изображавања Крста јесте Хетимасија. У средњовековном српском зидном сликарству сачувана су два примера, са-мостална мотива представе Часнога Крста у оквиру представе Страшнога суда. Оба су из XIV века: јединствено изображење Хетимасије у манастирима

¹⁸ S. M. Pelekanidis, P. C. Christou, Ch. Tsioumis, S. N. Kadas, *The treasures of Mont Athos, Illuminated Manuscripts*, t. II, Ekdotike Athenon S. A. 1974, fol. 189v.

¹⁹ М. Арранц, *Как молились Богу древние византийцы*, Ленинградская Духовная Академия 1979, 289.

²⁰ *Ikone* (Избор i uvod Gordana Babić), Zagreb 1980, 9.

²¹ T. Velmans, *La peinture murale en Géorgie qui se rapproche de la règle constantinopolitaine (fin XIIe — déb. XIIIe s.)*, Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 385–399.

²² Исто, фиг. 6, 7, 8.

²³ А. Вольска, *Живописная школа пещтерных монастырей Давид-Гареджи, Росписи конца XII — начала XIII вв.*, Студеница и византијска уметност, Београд 1988, 403, сл. 3, 4, 5.

Грачици²⁴ и Дечанима.²⁵ У хиландарској саборној цркви такође постоји ображење Хетимасије, које историчари уметности не помињу. Она стоји у своду полукуполе изнад леве певнице, поред представе Страшног суда.

Још интереснија за нашу тему, мада и знатно млађа, јесте Хетимасија из манастира Месића. Али она није у оквиру представе Страшног суда, него — Небеске Литургије.²⁶ Овде су присутни: престо са Крстом, копљем, трском, књигом и Светим Духом у виду голуба; Богородица и Свети Јован Крститељ; арханђели, анђели и Серафим Господњи. Речју, сви они актери и лица који се помињу на трећој просфори, према старој византијској и српској богослужбеној пракси, одраженој и у рукописној традицији.

Приближно из истог периода потичу најстарији српски литургијски рукописи у којима се помињу (на проскомидији и литији) Часни Крст и бестелесне силе. Данашња пракса није сачувала ту стару византијску и српску традицију. Јединствена и репрезентативна представа Часнога Крста из Дечана не може а да се не доведе у везу са поменом Часнога Крста у дечанским рукописима. Од седамнаест сачуваних рукописних Служабника из збирке манастира Дечана већина је сачувала древну византијску и словенску праксу помена Часнога Крста на трећој, такозваној „деветчиној“ просфори на проскомидији; она се у неким рукописима назива „крстовој“ (крсном).²⁷

У византијским средњовековним рукописима, на пример у рукопису Paris gr. 2509, ff. 226v–230v, со. 1430, стоји: Δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοτιοῦ σταυροῦ, προστασίας τῶν τιμίων ἐπουρανίων δυνάμεων ἁσωμάτων.²⁸

Исти поредак помињања задржан је и у појединим древним византијским рукописима у ходатајској, посредничкој молитви, од које се, како је то давно примећено, развио данашњи чин проскомидије.²⁹

²⁴ Б. Тодић, *Грачица. Сликариџво*, Београд 1988, 96.

²⁵ А. Давидов, *Циклус Страшног суда*, Зидно сликарство Дечана, Београд 1995, 191–211, посебно 198, сл. 1 и 3, са старијом литературом. У дечанској представи Страшног суда распоређени су најважнији догађаји и мотиви по вертикалној оси: Христос у мандорли, Хетимасија, Адам и Ева, Часни Крст, Христос — Цар славе (и Деисис, арханђели и небеске војске), и Васкрсење. Уп. В. Петковић, *Манастир Дечани II. Живопис*, Београд 1941, 53–55, таб. ССLXXIII, ССLXXXI).

²⁶ С. Милеуснић, *Средњовековни манастири Србије*, Нови Сад 1995, цртеж на стр. 14.

²⁷ Горский-Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*, III Москва 1869, Служабници бр. 355 и 360, 58, 79.

²⁸ F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1846, 357–358, 550–551; Уп. N. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν ἀθήναις κώδικας*, Ἔκδοσις δευτέρα, Αθήναι 1982, 3; Ί. Φουντούλη, *Απαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, Β', Εκδ. Γ', 1989, 84.

²⁹ Архим. Керн, *Евхаристия*, 159, 298; Уп. Епископ Павле, *Треба ли на Проскомидији вадиши честийце за светије Ангеле*, Гласник, август 1974; Исто, Патријарх Павле, *Да нам буду*

У старијој српској рукописној традицији ова је молитва задржала и помен небеских сила, као што је то случај са рукописним Служабницима бр. 121 и 123 из збирке манастира Дечана, и МСЦ бр. 214 и 215, које наводи епископ Павле.³⁰ Пронашли смо је и у српском литургијару из XIV века, из манастира Зографа, бр. 10 (119), л. 42, где после „Изредно о Пресветеј“ иде помен *С(ВЕ)ТЪХЪ Н(Е)В(ЕС)НЪХЪ ВЕСПЪЛТНЪХЪ СИЛЪ*, а потом Светог Јована пророка и Претече.³¹

Часни Крст и небеске силе помињу се још у две молитве, готово у истом поретку као и у древним ходатајственим молитвама. На то, колико нам је познато, у нас до сада није обрађана пажња. То је молитва велике вечерње: „Владико многомилостиве, Господи Исусе Христе, Боже наш, молитвама пречистије твоје Матере Владичице наше Богородице и приснодјиви Марије, силоју честнаго и животворештаго Крста, и светих честних и бесплотних сил небесних и светаго Иоана пророка предтече и крститеља...“, коју налазимо како у савременом Служабнику тако и у најстаријим нашим рукописима из XIII и XIV века.

Друга је литијска молитва „Како подобајет исходити с крсти“, према Хиландарском литургијском свитку бр. 16/V (16/III) с краја XIII века, који је објавио епископ Димитрије.³² Крај молитве гласи: „Молитвами Пречистије Богородици и приснодјиви Марији, силоју частнаго и животворештаго крста и светих небесних сил и светаго Иоана.“

јаснија нека ишпијања наше вере, III, 49; Уп. Ј. Радвановић, *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 50–51, нап. 101 и 102.

³⁰ Нав. дело, 49–50, нап. 16. Епископ Павле држи да је додатак о Часном крсту и анђелима доспео у ходатајствену молитву механичким преписивањем из проскомидије. Мени се чини да је на такав поредак, овде као и на проскомидији, могла утицати и примена различитог типа Устава литургије, односно постојање посебног типа грчког служабника, што би се могло утврдити проверавањем свих сачуваних грчких и српских рукописа. То претпостављам на основу још једне — са литургијског аспекта још интересантније и необичније чињенице и праксе, сачуване у најстаријој српској и византијско-светогорској традицији — у самосталном ђаконском проскомидисању. Уп. С. Муретов, *Исторический обзор чинопоследования проскомидии до Устава Литургии Константинопольского патриарха Филофея (Опыт историко-литургического исследования)*, Москва 1896, 189; П. Миодраг, *Ваконски устав литургије*, Бугаристични проучавања, 2, Међународен семинар по бугарски език и култура, Велико Търново 1997, 275–281.

³¹ Райков, Кожухаров, Миклас, Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, Цибал София 1994, бр. 45, 48; Микрофилм у Архивском центру за проучавање словенског средњовековља Државног универзитета Охајо, Колумбус, Охајо.

³² Епископ Димитрије, *Свѣтъак на ѡергаменѣу из XIV века*, Споменик Српске краљевске академије XXIII, Београд 1898, 7–11; уп. Д. Богдановић, *Каталог II*, Палеографски албум, 18; Микрофилм у Хиландарској научној библиотеци Државног универзитета Охајо.

Када се упореде ове две литијске молитве са ходатајственом на литургији, лако се може уочити њихова сличност и повезаност. О њиховом узајамном утицају на поредак помињања на проскомидији могло би се још расправљати, али је за наше тренутно интересовање и ово довољно.

*

Кратак поглед на седмични богослужбени циклус у песмама Октоиха може нам, такође, показати визуру Деизиса, представљеног у црквеном пеништву, у нешто измењеном поретку: недеља је успомена на Васкрсење Христово; Васкрсење је неодвојиво од Крста, коме су посвећени среда и петак; петак више Пресветој Богородици, што је посебно истакнуто у „крстобогородичним“ песмама Октоиха, а нарочито Триода. Кроз њих „Матер Божија у страдањима Господњим види не само страдање и смрт него разуме и цео њихов искупитељски значај“;³³ понедељак је посвећен небеским силама. Њима се свештенство и народ уподобљавају „кроз дугу аскетску припрему за сам моменат Евхаристије, путем одвајања и постепеног одбацивања свога ума од свега земаљског и пропадљивог“.³⁴ Уторак је посвећен Претечи Јовану, небоземном ангелу. Он се због свог аскетског подвига често и слика са анђеоским крилима. Четвртак је резервисан за апостоле и светитеља Николаја, кога Црква посебно поштује од давнине. Субота је посвећена свима светима (прослављеним) и упокојеним хришћанима. Додамо ли још и помен живих хришћана и сродника, којих смо се дужни вазда опомињати — употпунићемо цео поменик из проскомидијног чина. Ликовним језиком речено, седмични циклус Октоиха и Триода представља химнографску паралелу иконографског Деизисног чина.

*

Поредак помињања Часнога Крста и бестелесних сила на литургији и у другим молитвама стоји у блиској вези са њиховим иконографским паралелама, како у старом српском тако и у грузијском и уопште древном византијском црквеном сликарству. Могло би се рећи да је живопис фиксирао и сачувао литургијску редакцију Деизисног, посредничко-молитвеног чина, онакву какву је забележила стара српска и византијска рукописна и богослужбена традиција.

³³ Иером. Киприан, *Крины молитвенные*, Сборник статей по литургическому словию, Белград 1928, 159–178, посебно 172.

³⁴ Исто, 61.

РЕЗЮМЕ

Предраг Миодраг

УПОМИНАНИЕ ЧЕСТНОГО КРЕСТА И НЕБЕСНЫХ СИЛ В ДРЕВНИХ СЕРБСКИХ РУКОПИСЯХ И НЕКОТОРЫЕ ИКОНОГРАФИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

В работе рассматривается упоминание честного креста и бесплотных сил в византийской и древнесербской рукописных традициях, с одной, и в церковной живописи, с другой стороны.

Автор обращает внимание на следующие аспекты данной проблематики:

- а) наличие в древних сербских рукописях формуляра литургии, содержащего упоминание честного креста и бесплотных сил на проскомидии;
- б) иерусалимское происхождение почитания честного креста и распространение его празднования посредством иерусалимского типикона и церковной гимнографии;
- в) особое почитание в средневековой Сербии небесных сил, культу которых посвящено значительное число монастырей и церквей периода Неманичей;
- г) использование мотива креста и бесплотных сил в молитвах великой вечерни и в формулярах праздничной литии, сохранившегося в хиландарских литургических свитках и повторяющего порядок упоминания на проскомидии и в ходатайственной молитве на литургии.

В заключение работы автор делает следующий вывод. Порядок упоминания честного креста и бесплотных сил на литургии и в других чинопоследованиях, в византийской и древнесербской рукописных традициях, стоит в непосредственной связи с их иконографическими изображениями в византийской, грузинской и древнесербской церковной живописи. Другими словами, церковная живопись записала и сохранила ту редакцию деисического чина, которая присуща византийской и древнесербской богослужбной и рукописной традициям.